

Polaków podczas okupacji niemieckiej, wywołaną w dużej części przez książki Jana Tomasza Grossa. Tych podkreśla, że całościowa interpretacja Zagłady nie może pomijać analizy i refleksji nad postępowaniem ogółu społeczeństwa w obliczu *Endlösung*. Z kolei Stanisław Krajewski (*Speaking about the Holocaust in Today's Poland*) ostro krytykuje obecną – jego zdaniem – w polskim dyskursie historycznym i politycznym tendencję do heroizacji i polonizacji Zagłady. Robert Jan van Pelt (*Salvage*) opisuje wrażenia z procesów sądowych dotyczących negacjonistów Holocaustu (między innymi ze słynnej sprawy z powództwa Davida Irvinga przeciwko Deborze Lipstadt), w których występował w roli biegłego. Michael Berenbaum (*My Way to the Holocaust*), po przedstawieniu osobistej drogi naukowej, zastanawia się nad przyszłościowymi wyzwaniem, jakie stawia przed badaczami Shoah mijający czas (np. w kontekście wymierania generacji świadków oraz pogłębiającej się specjalizacji refleksji naukowej). Moshe Zimmerman (*The Holocaust of the German Jews*) akcentuje potrzebę podjęcia kompleksowych studiów nad problemem Zagłady niemieckich Żydów, której to kwestii – w jego przeświadczeniu – badacze nie poświęcili dotychczas należytej uwagi. Wolfgang Benz (*Expulsion, „Ethnic Cleansing”, Genocide*) analizuje, na tle rozmaitych tragicznych wydarzeń z dwudziestowiecznej historii, teoretyczne i prawne znaczenie takich pojęć, jak „ludobójstwo”, „czystka etniczna”, „pogrom” czy „masakra”. Jan Woleński (*Executioners, Victims and Bystanders*) rozważa, pod kątem pojęciowym i statystycznym, skomplikowany problem kategoryzacji zachowań jednostek w czasie Holocaustu oraz ich konceptualizacji jako współdziałania, pomocnictwa lub po prostu biernej obserwacji. W zamykających tom krótkich esejach Eleonora Bergman (*Questions in the Polish Landscape*) z naciskiem podkreśla konieczność kontynuowania badań nad Shoah, a Elie Wiesel (*Lift Your Eyes and Look at the Sky*) przekonuje, iż objawienie przez Zagładę absolutnego zła oraz rezydującego w naturze ludzkiej potencjału okrucieństwa nie powinno pozbawiać nas wiary i nadziei, które muszą pozostać składnikiem naszego człowieczeństwa.

Jednym z kluczowych wyznaczników udanej książki jest skłanianie przez nią czytelnika do refleksji, dyskusji i (niekiedy) polemiki. Odnosząc to kryterium do recenzowanej pozycji, możemy z pełnym przekonaniem zadeklarować, że właściwie każdy z zamieszczonych w niej tekstów realizuje wskazane zadanie. Dodatkową zaletą pracy jest klarowny, komunikatywny i pozbawiony (pseudo)naukowego żargonu język. Lektura książki będzie tedy owocna zarówno dla zajmujących się zawodowo problematyką Zagłady, jak i dla innych zainteresowanych.

Lukasz Machaj

Alina Skibińska (współpr. Marta Janczewska *et al.*)
*Źródła do badań nad zagładą Żydów na okupowanych ziemiach
polskich. Przewodnik archiwalno-bibliograficzny*
Cyklady, Warszawa 2007, ss. 515

Recenzowana książka Aliny Skibińskiej, wydana pod opieką naukową Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN, jest w pracą pionierską w dziejach nauki polskiej. Jest to pierwsza próba systematyzacji znacznie rozproszonego materiału archiwalno-bibliograficznego dotyczącego zagłady Żydów w okupowanej Polsce. Wymiar geograficzny polityki III Rzeszy dotyczącej ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej i rozproszenie głównych ośrodków zagłady powoduje współcześnie szereg problemów badawczych i często fragmentaryczne uję-

cie badanych zagadnień. Nie bez znaczenia jest też fakt niszczenia lub przemieszczenia przez niemieckich nazistów materiału dokumentacyjnego stanowiącego dowody zbrodni jak też powojennego przemieszczenia materiałów na potrzeby instytucji upamiętniających w kraju i za granicą. Wprowadzenie w podtytule słowa „przewodnik” jest niczym innym jak zachęceniem coraz większego grona badaczy tematyki zagłady do wnikliwego tropienia obszernych, choć rozproszonych archiwaliów. Zachęceniem, ale również precyzyjnym wskazaniem gdzie ich szukać. Szerokie grono uznanych w tej dziedzinie specjalistów-współpracowników autorki: Marta Janczewska, Dariusz Libionka, Witold Mędykowski, Jacek Andrzej Młynarczyk, Jakub Petelewicz, Monika Polit jest gwarantem wysokiej jakości merytorycznej i faktograficznej publikacji.

Alina Skibińska jest nie tylko uznanym historykiem, ale – co najważniejsze – praktykiem w dziedzinie archiwistyki. Od roku 1996 Skibińska jest przedstawicielem United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C w Polsce. Zajmuje się głównie kwerendami archiwalnymi i opracowaniem historycznym na rzecz muzeum materiału dokumentalnego dotyczącego dziejów Żydów i ich zagłady z terenu całej Polski. W toku wieloletniej pracy autorka miała okazję zapoznać się z zasobami większości polskich archiwów oraz instytucji upamiętniających zagładę.

Publikacja, jak na przewodnik przystało, charakteryzuje się bardzo przejrzystym układem treści. W części pierwszej rozdziału „Archiwa i instytucje” (s. 39–77) znajdziemy opisy zasobów głównych archiwów państwowych w Polsce podległych NDAP zawierających dokumenty wytworzone przez urzędy, instytucje czy organizacje niemieckie z okresu II wojny światowej. Większość przytoczonych dokumentów opisanych jest za pomocą numeru zespołu archiwalnego i sygnatury, co znacznie ułatwia pracę. Zasoby te w skali kraju dobrze dokumentują okres funkcjonowania gett, żydowskich rad starszych, zaboru mienia, przesiedleń, polityki rasowej i egzekucji. Oczywiście informują też o zbiorach unikatowych, jak pieczęcie i autografy rad starszych gmin żydowskich z okresu okupacji. Opisany i usystematyzowany materiał jest zbiorem szczególnej wagi dla poszukiwań genealogicznych dotyczących okresu wojny, dostarczając konkretnych informacji o zasobach w skali kraju bez potrzeby odwoływania się do przewodników archiwalnych.

Część druga (s. 77–86) tego rozdziału pozwala zorientować się w bogatych zbiorach Żydowskiego Instytutu Historycznego jako pierwszej powojennej instytucji dokumentującej zagładę Żydów w okupowanej Polsce. Dokumenty administracji niemieckiej, dokumenty wytworzone przez Żydów w gettach, powojenne relacje świadków.

Część trzecia i czwarta (s. 86–114) rozdziału „Archiwa i instytucje” zawiera opis zasobu Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz archiwów muzeów martyrologicznych. Bardzo bogaty zasób o znaczeniu procesowym na potrzeby powojennych procesów sądowych zbrodniarzy hitlerowskich. Znaleźć tu można również dokumenty dotyczące organizacji i funkcjonowania stanu więziarskiego głównych nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady.

Część piąta (s. 114–127) tego rozdziału przybliża zasoby zwykle przetworzone historycznie, a stanowiące kolekcje muzeów, bibliotek, instytucji i organizacji w Polsce z uwzględnieniem kolekcji prywatnych i akt kościelnych. Autorka przy ich opisie sugeruje, że zasoby te po dziś dzień kryją w sobie wiele bezcennych i nieznanych dokumentów, zachęcając tym samym do pracy poszukiwawczej.

Części od szóstej do dziesiątej (s. 127–199) są bezcenne dla polskiego badacza zwykle ograniczonego terytorialnie w swych badaniach do terenu naszego kraju. Części te opisują zasoby instytucji poza naszymi granicami dokumentujących zagładę Żydów na terenie okupowanej Polski. Znajdziemy tu między innymi opis zasobów Instytutu Polskiego i Muzeum im.

Gen. Sikorskiego w Londynie, Instytutu Hoovera w Kalifornii, The United States Holocaust Memorial Museum, Washington D.C. oraz zasoby 17 instytucji izraelskich i 3 niemieckich. Wskazówki zawarte w tej części przewodnika mogą okazać się bezcenne dla badaczy zajmujących, przepływem informacji o zagładzie, procesem upamiętnienia i edukacji. Część zasobów zagranicznych ma również dużą wartość genealogiczną, jak na przykład baza danych ofiar Holokaustu prowadzona przez Yad Vashem, choć brakuje tu ostrzeżenia o charakterze wtórnym tego typu bazy danych opartej wyłącznie na nieraz zawodnej pamięci świadków.

Rozdział drugi „Źródła” (s. 199–415) zwraca uwagę na najważniejszy z punktu widzenia nauki materiał źródłowy do badań nad zagładą. Kilka kluczowych podrozdziałów to: Akta niemieckiej administracji i policji, Akta Rad Żydowskich, Podziemne Archiwum Getta Warszawskiego, Akta Instytucji opiekuńczych i pomocowych, Dokumenty Polskiego Państwa Podziemnego, Prasa, Pamiętniki, Księgi Pamięci. Poszczególne podrozdziały słowem wstępu zawierają dokładny opis historyczny okoliczności politycznych, administracyjnych i geograficznych wytwarzania poszczególnych dokumentów, co okazuje się bezcenne dla pełnego zrozumienia skomplikowanego systemu administracji III Rzeszy. Istotne znaczenie ma też opis cyrkulacji dokumentów w systemie administracji, co może przyczynić się do łatwiejszego ich zlokalizowania. Na szczególną uwagę w tym rozdziale zasługuje też część poświęcona Historii Mówionej (*Oral History*), technice polegającej na najbardziej tradycyjnym, opartym na rozmowie systemie przekazywania subiektywnej relacji historycznej przez samych świadków wydarzeń. Wskazane są główne centra badawcze zajmujące się sporządzaniem i gromadzeniem tego typu relacji. Relacje mówione są dobrym źródłem informacji do tak potrzebnych dzisiaj badań interdyscyplinarnych nad zagładą. Ich waga wzrasta szczególnie w miarę powolnego odchodzenia pokolenia naocznych świadków.

Drugą w tym rozdziale częścią wartą uwagi czytelnika jest opis zjawiska dokumentacyjnego, jakim są Księgi Pamięci. Symboliczne dzieła literackie, kompilacje tekstów ocalałych, dokumentujące życie i zagładę kilkuset małych i większych społeczności żydowskich w Polsce. Prace te niejednokrotnie mocno nacechowane emocjonalnie stanowią zarówno jedyny w swoim rodzaju subiektywny dokument przeszłości, jak i symboliczny gest pożegnania z życiem przerwany przez zagładę. Teksty te stanowią obecnie często klucz do tożsamości kulturowej wielu miast i miasteczek w Polsce.

Jak przysłało na współczesną publikację z zakresu archiwistyki, recenzowana praca zawiera w swym trzecim rozdziale obszerny opis internetowych baz danych oraz linków do instytucji naukowych czy upamiętniających zagładę. Ostatnie lata przyniosły prawie nieograniczone możliwości udostępniania archiwaliów w Internecie. Proces digitalizacji obejmuje też zasób archiwów polskich. Poprzez opis baz danych jak ELA, PRADZIAD i SEZAM publikacja uświadamia badaczy, jak łatwo, dysponując ograniczonym czasem, można podjąć poszukiwania niezbędnych dokumentów. W ten sposób wizja pracy archiwalnej staje się bardziej zachęcająca i dostępna nawet dla początkujących badaczy. Dokładny spis zdigitalizowanego zasobu Żydowskiego Instytutu Historycznego dotyczącego głównie danych osobowych będzie bardzo pomocny zarówno dla historyków, jak i genealogów. Internet, jako że jest w swej naturze zmienny, prawie codziennie uzupełniany jest o nowe rekordy archiwalne dotyczące okresu Holokaustu. Badając zagładę, warto zwrócić również uwagę na dokumenty zbierane w Jewish Gen's Holocaust Database pod adresem <http://www.jewishgen.org/databases/Holocaust>.

Dla badaczy zajmujących się okresem zagłady jest wartościowa, przejrzysta bibliografia usystematyzowana co do jednostki wytwarzającej daną pracę lub co do jej specyficznej tematyki w dziedzinie Holokaustu. Kluczowe jest znaczenie indeksu osobowego i geograficznego przy tego typu ponad 500-stronicowym dziele. Czytelnik i przyszły badacz znajdzie też obszerny indeks adresów instytucji przechowujących i badających archiwalia z okresu Holokaustu.

Z całą pewnością praca Aliny Skibińskiej i jej współpracowników otwiera nowy rozdział w polskiej historiografii okresu zagłady, oddając w ręce badaczy bardzo precyzyjne narzędzie ułatwiające dostęp do archiwaliów i zrozumienie ich treści.

Tomasz Cebulski

Marek Bankowicz, Wiesław Kozub-Ciembroniewicz
Dyktatury i tyranie. Szkice o niedemokratycznej władzy
Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, ss. 224

O dyktaturach, tyraniach, totalitaryzmach napisano już wiele, szczególnie o totalitaryzmie faszystowskim. Jest to jednak temat wciąż ciągle niewyczerpany. Stąd szczególnej uwagi godna jest publikacja dwóch autorów Marka Bankowicza i Wiesława Kozuba-Ciembroniewicza, która ukazała się nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego w 2007 r. Autorzy są uznanymi badaczami zagadnienia szeroko rozumianego totalitaryzmu. Marek Bankowicz jest cenionym politologiem, profesorem zatrudnionym w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz prodziekanem tegoż Wydziału. Ma na swoim koncie niezwykle ważne publikacje, jak m.in.: *Kulisy totalitaryzmu. Polityczna teoria dyktatury proletariatu*, Kraków 1995; *Demokracja. Zasady, procedury, instytucje*, Kraków 2006. Drugi z autorów Wiesław Kozub-Ciembroniewicz jest znanym badaczem totalitaryzmu faszystowskiego w wydaniu włoskim i narodowego socjalizmu. Jako historyk, prawnik i politolog w swojej pracy badawczej poddaje ciągłej analizie totalitaryzm od strony idei, doktryny, definicji. Wiesław Kozub-Ciembroniewicz jest profesorem nauk prawnych, kierownikiem Katedry Współczesnych Doktryn Politycznych w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz autorem licznych prac, jak *Doktryny włoskiego faszystwu i antyfaszystwu w latach 1922–1939* (Kraków 1992), *Konrad Adenauer. Personalizm i tradycjonalizm* (Kraków 2000). Mając na uwadze dokonania naukowe autorów, można się spodziewać, że ich publikacja o dyktaturach i tyraniach jest godna szczegółowej lektury.

Publikacja składa się z dwóch części. Pierwsza jest autorstwa Wiesława Kozuba-Ciembroniewicza, druga Marka Bankowicza. W części pierwszej autor na łamach trzech rozbudowanych rozdziałów omawia totalitaryzm i faszyzm (rozdział pierwszy), totalitaryzm z punktu widzenia idei i jej krytykę ze strony różnych środowisk (rozdział drugi) oraz politologiczne interpretacje totalitaryzmu (rozdział trzeci). Część druga pióra Marka Bankowicza składa się z czterech rozdziałów. Autor przedstawia dyktaturę z punktu widzenia myśli filozoficznej (rozdział pierwszy), rozdział drugi to charakterystyka autorytaryzmu, rozdział trzeci jest spojrzeniem autora na totalitaryzm pełniący funkcję terroru, który służy ideologii, rozdział czwarty ma odniesienie do totalitaryzmu pojawiającego się za sprawą istniejącej partii.

Publikacja jest niezwykle przydatna dla Czytelnika z dwóch przyczyn. Jest to udana synteza, będąca podsumowaniem dotychczasowych badań nad totalitaryzmami, a jednocześnie analiza, która wnosi niezwykle ważne, cenne informacje, aspekty do rozważań o niedemokratycznej władzy. Wiesław Kozub-Ciembroniewicz swoje rozważania rozpoczyna od bolszewizmu, będącego sowieckim totalitaryzmem a jednocześnie wstępem do totalitaryzmu XX wieku. Idea bolszewizmu została oparta na radykalnym marksizmie, którego interpretację przeprowadził Włodzimierz Iljicz Lenin. W wyniku rewolucji październikowej, której początek sięga 25/26